

УДК 81'255

DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.11.2019.175464>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ МОВНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНО МАРКОВАНИХ КОНЦЕПТІВ

Голубенко Н. І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто основні методологічні засади відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів. Особливу увагу приділено поняттю етнокультурно маркованих концептів крізь призму художнього перекладу. Детально описано і роз'яснено труднощі відтворення мовних репрезентацій концептів, з якими найчастіше стикаються перекладачі художніх текстів.

Зазначено, що методологія дослідження перекладу має міждисциплінарний характер, адже йдеться про віддзеркалення в перекладі мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів, які є результатом когнітивної діяльності людини та відображають ментальний простір, вербалізований у царині тексту різноманітними мовними засобами та семантичними формами. Окреслено основні методи дослідження для адекватного відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів. Удокладнено, що адекватність перекладу літературних текстів залежить від виокремлення, розуміння та інтерпретації концептів, які будують фундамент для концептуалізації художньої картини світу в цілому. З урахуванням цього доведено, що підбір максимально точного відповідника для відтворення мовних репрезентацій концептів є надважливим завданням перекладача. Обґрунтовано необхідність вивчення структури і моделі концептів, простеження їхньої реалізації в тексті та концептуального наповнення.

Констатовано, що стилістична насиченість концептів зі своїми широкими можливостями інтерпретації викликає в читача різноманітні реакції, емоції та асоціації, які формуються засобами метафоричного вираження думки. З'ясовано, що моделювання процесу відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів у межах одного художнього тексту реалізується головним чином залученням контекстуально-інтерпретаційного методу для реконструкції загальної змісту повідомлення, авторського задуму і наміру та виявлення ролі концептів у соціокультурному контексті.

Ключові слова: художній переклад, етнокультурно маркований концепт, методологія дослідження, метод, труднощі відтворення, адекватне відтворення, відповідник, концептуалізація.

Holubenko N. I. Methodological aspects in reproducing lingual representations of ethnoculturally marked concepts. The article highlights the main methodological aspects in reproducing the lingual representations of ethnoculturally marked concepts. Special attention is paid to the notion of ethnoculturally marked concept through the prism of literary translation. The methodology of the translation process investigation is of an interdisciplinary nature, as it refers to the reflection in translation of lingual representations of ethnoculturally marked concepts that are the result of human cognitive activity and reflect the mental space verbalized in the text through various linguistic means and semantic forms. The difficulties in reproducing the lingual representations of concepts most often encountered by translators of literary texts are described and explained in detail. The paper outlines the main research methods for the adequate reproduction of the lingual representations of ethnoculturally marked concepts. The adequacy of translation of literary texts depends on the isolation, understanding and interpretation of concepts that create the basic for the conceptualization of the artistic picture of the world as a whole. Accordingly, the selection of the most exact equivalent for the reproduction of lingual representations of concepts is an overriding task for the interpreter. In order to get a correct reproduction, it is important to study the concepts structure and model, their conceptual content and implementation in a text. The stylistic diversity of concepts having wide possibilities of interpretations causes the reader's various reactions, emotions and associations formed by means of the metaphorical expression of a thought. The modeling of the process of reproduction of the lingual representations of ethnoculturally marked concepts within the framework of one literary text is realized mainly by involving contextual and interpretative method for the reconstruction of the general content of the message and the author's intention and revealing the role of the concepts in the sociocultural context.

Key words: literary translation, ethnoculturally marked concepts, research methodology, method, reproduction difficulties, adequate reproduction, equivalent, conceptualization.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Питання специфіки культурних концептів і концептосфер для перекладу є досить актуальним сьогодні, оскільки перебуває в контексті однієї з найскладніших перекладацьких проблем – проблеми передачі культурно-специфічної інформації вихідного тексту засобами іншої мови. З огляду на своєрідність та унікальність кон-

цептуальної системи кожного народу, яка зумовлює таким чином значні труднощі для перекладача у відтворенні мовних репрезентацій концептів культури як невід'ємної частини художньої літератури, адекватність художнього перекладу залежить від розуміння й інтерпретації концептів, а також від вибору максимально точного відповідника в процесі перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увагу науковців привертають національні особливості світосприйняття, менталітету й етноспецифіка мовної комунікації, що відбиваються в мовній картині світу окремої етнічної спільноти. Серед широкого кола дослідників – Н. Д. Арутюнова, яка докладно вивчає культурні концепти [2]; Г. О. Брутян з теорією аргументації та картиною (мовною) світу [3]; Г. Д. Гачев, який аналізує національні образи світу, ментальності народів [7]; І. О. Голубовська, центром наукових інтересів якої є лінгвоконцептологія [8]; О. О. Залевська, яка обстоює психолінгвістичний підхід до розуміння тексту [9]; Г. В. Колшанський, на думку якого одним із аспектів вивчення мови є дослідження картини світу у пізнанні і мові [10]; О. О. Корнілов з детальним розглядом мовних картин світу [11]; О. С. Кубрякова, яка займається концептами в межах когнітивної лінгвістики [12]; С. Г. Тер-Мінасова, яка досліджує мовні явища в межах міжкультурної комунікації [17].

Формулювання мети і завдань статті. Мета дослідження полягає у висвітленні основних методологічних засад відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів.

Відповідно до поставленої в роботі мети слід виконати такі **завдання**:

- окреслити перекладознавчі параметри поняття етнокультурно маркованого концепту;
- охарактеризувати підходи до моделювання етнокультурно маркованого концепту;
- детально описати найуживаніші методи дослідження для адекватного відтворення етнокультурно маркованого концепту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожне соціальне моделювання в мовній спільноті зумовлює мовне моделювання, яке, своєю чергою, може впливати на видозміну змісту концепту – залежно від конкретних обставин, сприйнятливості до змін носіїв певної мови. Розуміння художнього тексту як концептуального цілого вимагає від перекладача високого ступеня абстрагування під час аналізу твору, оскільки концепт як одиниця пізнання світу може мати різну міру інформаційного насичення, залишаючись водночас цілісним утворенням, здатним поповнюватися, змінюватися і віддзеркалювати людський досвід.

Сьогодні етнокультурну маркованість концептосфери підтверджено в дослідженнях С. Г. Воркачова, який пропонує розуміти концепт як одиницю колективного знання, що скеровує до найвищих духовних цінностей, має мовне вираження і пов'язане з етнокультурною специфікою [5, 47]. Етнокультурні концепти, які неодноразово подибуємо в працях М. Ф. Алефіренка [1] та І. М. Серебрянської [15], відбивають етнічне світобачення й маркують мовну картину світу. Їх визначають як словесно виражену змістову одиницю свідомості, збагачену культурними смислами й індивідуальними асоціаціями, що відображає основні етапи розвитку певної мови й культури.

Етнокультурно маркованим концептом вважають сукупність особистісних, історико-культурних, соціальних і традиційних цінностей народу, зумов-

лену етнокультурним змістом, яка позначає ті явища, що мають специфічний словниковий код етносу й суспільства. Такі концепти віддзеркалюють історію, досвід, культуру країни чи певного її регіону, отже, відтворення їхніх мовних репрезентацій повинно максимально відбивати внутрішній стан, думки, образи, що виникають у свідомості, асоціації жителів регіону. Тому сьогодні все більше уваги приділяється чинникам, які забезпечують досягнення адекватності перекладу.

Задля достовірного відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів певної нації іншою мовою потрібно спочатку розглянути їхню модель, структуру, після чого можна їх інтерпретувати. С. Г. Воркачов виокремлює дві взаємодоповнювані моделі для опису співвідношення «концепт vs його мовна репрезентація» – архетипову та інваріантну [6]. В архетиповій моделі концепт постає як дещо узагальнене, але почуттєво-образне, приховане в глибинах свідомості, що втілюється в редукованій формі в поняття, реалізоване в значенні слова. В інваріантній моделі концепт представлений як межа узагальнення плану змісту мовних одиниць, що відображають певну семантичну галузь [6]. Концепт тут сприймається не як вроджений, а як сформований у процесі засвоєння мови та позамовної дійсності суб'єктом.

Стилістична значущість концептів не вичерпується розмаїттям відчуттів у читача, реакцій та людських емоцій. Концепт приваблює письменника широкими можливостями його інтерпретації, різноманітністю традиційних і нових засобів семантичного наповнення. Виразні семантичні асоціації автор формує засобами метафоричного вираження думки, адже у творенні справжнього шедевра митець одночасно є і філософом, а думка ототожнюється з образом. Однак не завжди всі мовні репрезентації концептів відтворюються в перекладах повноцінно.

Оскільки перекладознавство межує з лінгвокультурологією та когнітивною лінгвістикою з їх антропоцентричним спрямуванням – принципом дослідження мови в тісному зв'язку зі свідомістю й мисленням людини, методологія дослідження перекладу художнього тексту має комплексний, міждисциплінарний характер: йдеться про способи й методи віддзеркалення в перекладі мовних репрезентацій етнокультурно маркованих концептів, які, як результат когнітивної діяльності людини, відображають ментальний простір, реалізований різними мовними знаками і формами.

Щобільше, розпізнаючи, оцінюючи та відтворюючи художні образи вихідного тексту і водночас інтерпретуючи їх, перекладач повинен виходити за межі перекладеного тексту і розглядати його під кутом зору традиції й особливості мови оригіналу. А отже, релевантним для моделювання процесу відтворення мовних репрезентацій етнокультурно маркованого концепту є застосування *контекстуально-інтерпретаційного методу* як сукупності процедур, спрямованих на встановлення статусу одного тексту стосовно інших текстів, його значущості в соціокультурному контексті, а також на реконструкцію авторського (комунікативного) задуму, мотивів

і завдань, загального змісту, рецептивної спрямованості тексту тощо. Деякі дослідники визначають цей метод як різновид загального описового методу, хоч останній застосовується звичайно щодо менш складних мовних одиниць.

Контекстуально-інтерпретаційний метод передбачає два етапи: контекстуалізацію й інтерпретацію. Перший спрямований на вияв жорсткої системи безперервного контексту, у межах якого здійснюється розвиток відповідної теми й розкриття концепту тексту. При цьому враховуються контексти породження (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон автора, їхнє занурення в універсум культури й відповідний буттєвий час і простір) і рецепції (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон читача, їхнє занурення в універсум культури відповідного світу дійсності), комунікативний контекст, макроконтраст цілого текстового масиву і мікроконтексти (операційні контексти) фрагментів тексту [14, 276]. На підставі контекстуалізації інтерпретується інформація, закладена в текст, з'ясовується авторська мета, визначаються стратегії впливу на читача тощо.

У роботі досліджуються засоби актуалізації концептосфери американського Півдня, тобто південних штатів США, а отже, такий метод дає змогу всебічно розглянути сутність цього унікального ареалу, поведінкові моделі між південними леді і джентльменами, питання рабства, громадянської війни.

Такі концепти зумовлюють етнічні особливості та світогляд менталітету, що сформувалися завдяки унікальним історичним, соціальним та культурним умовам. Можна стверджувати, що історичний етап розвитку народу, його мови і культури вважається унікальним, а це означає, що дійсність його існування є концептуалізованою. Відповідно дослідження процесу концептуалізації знання про світ здійснюється на основі концептуального аналізу – методики моделювання структур репрезентації знань.

Метод концептуального аналізу дослідження передбачає моделювання й опис концепту як ментального утворення з урахуванням опису концептоутворень, що входять до його структури, і визначення статусу концепту в межах перекладознавчої парадигми. Цей метод уможливує вивчення концепту не лише як явища однієї з наук, а і як комплексного поняття, одиниці загальної концептуальної моделі світу, розуміння якого уможливує адекватність художнього перекладу [14, 324–325]. Важливим етапом аналізу є виявлення концептуальних ознак концепту. До прикладу, в оригінальних творах етнокультурно маркований концепт американського Півдня ПІВДЕННА ЛЕДІ актуалізується за допомогою таких основних концептуальних ознак, як: 1) шляхетне походження; 2) бездоганна поведінка; 3) вищий соціальний статус; 4) етикетне позначення.

Отже, залучення концептуального аналізу до методологічного апарату перекладознавства логічно узгоджується із загальною когнітивною парадигмою сучасної лінгвістичної науки, зокрема в контексті доповнення і розширення категорії тексту комунікативними, соціокультурними, інтерактивними аспектами мовного спілкування та переходу від текстового до дискурс-аналізу.

У процесі концептуального аналізу використовується і методика двох найбільш практикованих у когнітивно-семантичних дослідженнях семантичних методів – *компонентного* та *дистрибутивного аналізу*. Перший метод складається із системи прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, метою яких є розщеплення цих значень на компоненти (семи). У процесі вивчення та експлікації вербалізованих концептів прийоми компонентного аналізу були застосовані А. Вежбицькою для встановлення семантичних примітивів, які вона вважає складниками цілісного смислу (концепту), елементами ментальної схеми кожної мови, членованими свідомістю мінімальними смислами [4, 315]. До прикладу, ознаки концепту ПІВДЕННА ЛЕДІ реалізуються в тексті такими семима, як: вишуканість, вихованість, чеснота, наявність інтелекту, врода. Адекватність у перекладі залежить здебільшого від того, яку сему репрезентує лексема: прикметник на позначення леді *smart* відтворено у перекладах як *спритнюга*, *спритнячка*, *кмітлива*, що позначає сему наявності інтелекту, та *чепурна*, *вродлива*, *красуня* для реалізації семи вроди.

Вивчення мовної реалізації компонентів дозволяє перекладачеві художнього тексту окреслити головні характеристики концепту, знання яких допомагає адекватно відтворити всю концептосферу не тільки тексту, а й культури.

Виявити відповідне наповнення в системі взаємозв'язків із мовними репрезентаціями інших концептів, а також визначити їх місце та місце їхніх корелятивів у структурі пропозицій допомагає *методика дистрибутивного аналізу*, яка спрямована на вивчення властивостей мовних одиниць у контексті, тобто враховує їхню сполучуваність. Для використання дистрибутивного аналізу як одного зі шляхів проведення концептуального аналізу істотною є зумовленість сполучуваності слів-назв концепту асоціативним потенціалом цих назв. На мовному рівні така сполучуваність відтворює міжконцептуальні зв'язки та відношення, які становлять зміст концепту. Відповідно концепт ПІВДЕННА ЛЕДІ реалізується в тексті-джерелі такими лексемами і словосполученнями, як: *lady, woman, great lady, grand woman, a lady of blood, a lady of (good) family, from a fine old family, lady with river-boat manners, airs and graces, generous woman* та ін.

Отже, спектр асоціацій, який визначаємо унаслідок дистрибуції мовного оточення назв концептів, дає нам уявлення про зміст етнокультурно маркованого концепту, який відбиває історію, культуру й менталітет.

Важливою є побудова польової моделі концепту для виявлення ядра (базові когнітивно-пропозиційні структури та основні лексичні репрезентації), яке містить репрезентації ключових слів, їхні синоніми, і периферії (асоціативно-образні репрезентації) у зіставлених мовах. Ядро концепту – це основна, актуальна ознака, універсальна для різних етнічних співтовариств [16, 608]. На периферії міститься все те, що привнесено культурою, традиціями, народним та особистим досвідом. Це – суб'єктивний досвід, різні прагматичні, конотативні (образні, оцінні, експресивні), асоціативні характеристики [13, 127].

До прикладу, ядро концепту БІЛА ГОЛОТА містить такі лексеми, які зазнають варіативності у відтворенні українською мовою – *white trash* / біла голома, білі злидарі, білі голодранці, біла шантрапа; *cracker* / бідняк, остання злидарка, *poor white* / дуже бідний; *dirt* / bagno, сміття. Периферію концепту становлять порівняння (*live as guests* – живуть як гості); метафори (*with a broken spirit* – хто духом занепав; *with a contrite heart* – у кого розбите серце) та ідіоми (*drunk as a fiddler* – п'яний як хлющ).

На цьому етапі відбувається пошук національно специфічних рис етносу, демонструється самобутність, оригінальність мовного мислення відповідної лінгвокультурної спільноти, експліцитно та імпліцитно віддзеркалюється специфіка пізнавального досвіду соціуму та особливості його світобачення, які детермінуються історичними, політичними й культурними особливостями регіону.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Відтворюючи мовні репрезентації концептів, перекладач повинен передати їх на такому ж стилістичному й прагматичному рівні з ефективним використанням мовних ресурсів цільової мови для досягнення завдань адресанта. Адаже якщо при перекладі нехтуються комунікативні функції тексту, то це зводить нанівець всі зусилля щодо адекватного відтворення мовних репрезентацій концептосфери, реалізованої в оригіналі, й руйнує уявлення про цілісність художнього тексту.

Отже, завдання перекладача полягає в тому, щоб зрозуміти і зберегти в тексті перекладу прагматичний потенціал мовних репрезентацій концептів і відтворити їхнє інформаційне ядро та периферійні елементи в межах мовних і мовленнєвих норм цільової мови, а це можливо лише за умови співвідношення значення тексту з мовленнєвою ситуацією та застосування відповідних методів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Синергетика культурного концепта і знака в системі мови і тексті / Н. Ф. Алефиренко // Культурні концепти в мові і тексті. – Белгород, 2005. – С. 11–12.
2. Арутюнова Н. Д. Наивные размышления о наивной картине языка. Введение / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 7–19.
3. Брутян Г. А. Язык и картина мира / Г. А. Брутян // Философские науки. – М., 1971. – № 1. – С. 6–8.
4. Вежбицкая А. Семантические универсалии в описании языков / Анна Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелевой] / [под ред. Т. В. Бульгиной]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – Т. I–XII. – № 780. – 416 с.
5. Воркачев С. Г. Концепт счастья : понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // Известия РАН. Серия литературы и языка : [сб. науч. трудов]. – Воронеж, 2001. – Т. 60. – № 6. – С. 47–58.
6. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Электронный ресурс] / С. Г. Воркачев. – Режим доступа : <http://kubstu.ru/docs/lingvoconcept/lingvocult.htm>
7. Гачев Г. Д. Национальные образы мира : Космо-Психо-Логос / Г. Д. Гачев. – М. : Прогресс; Культура, 1995. – 480 с.
8. Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира : [монография] / И. А. Голубовская. – К. : Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.
9. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию / А. А. Залевская // Языковое сознание и образ мира : [сб. науч. трудов]. – М., 2002. – С. 39–54.
10. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании языка / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 108 с.
11. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
12. Кубрякова Е. С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем / Е. С. Кубрякова // Язык и структуры представления знаний : [сб. научно-аналитич. обзоров]. – М. : РАН ИНИОН, 1992. – С. 4–38.
13. Ніконова В. Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра : поетико-когнітивний аналіз : дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Віра Григорівна Ніконова. – Дніпропетровськ, 2008. – 556 с.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. Серебрянська І. М. Етнокультурний концепт «природа» як складова просторового коду / І. М. Серебрянська // Філологічні трактати. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – Т. 1. – № 1. – С. 91–95.
16. Степанов Ю. С. Семиотика концептов / Ю. С. Степанов // Семиотика: Антология. [сост. Ю. С. Степанов]. – М. : Академический проект, 2001. – С. 603–612.
17. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 261 с.